

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ЗНІЗ З СІМ'ЯМИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЩОДО РОЗВИТКУ ЇХ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ

Дипломна робота з соціальної педагогіки
(освітньо-кваліфікаційний рівень
«Магістр»)

студентки **6** курсу **62** групи
галузі знань:

0101 Педагогічна освіта

напряму підготовки:

8.01010601 Соціальна педагогіка

Саустян Інни Дмитрівни

Керівник:

Доктор педагогічних наук,
Професор **Н.А. Сейко**

Рецензент: кандидат соціологічних наук,
доцент, завідувач кафедри соціальної
роботи Житомирського економіко-
гуманітарного інституту Університету
"Україна"

Г. В. Бурова

м. Житомир – 2015 рік

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ЗНЗ.....	Ошибка! Закладка не определена.
1.1. Соціальна педагогіка як професійна діяльність.....	Ошибка! Закладка не определена.
1.2. Специфіка соціально-педагогічної діяльності в умовах ЗНЗ ...	Ошибка! Закладка не определена.
1.3. Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями старшокласників.....	Ошибка! Закладка не определена.
Висновки до розділу 1	Ошибка! Закладка не определена.
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ЗНЗ.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.1. Психолого-педагогічні особливості старшого шкільного віку.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.2. Сутність та зміст громадянськості старшокласників.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.3. Співпраця соціального педагога ЗНЗ з сім'ями в сфері розвитку громадянськості старшокласників	Ошибка! Закладка не определена.
Висновки до розділу 2	Ошибка! Закладка не определена.
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВПРАЦІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ЗНЗ ІЗ СІМ'ЯМИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЩОДО РОЗВИТКУ ЇХ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ.....	Ошибка! Закладка не определена.
3.1. Програма емпіричного дослідження форм та методів співпраці соціального педагога ЗНЗ із сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості.....	Ошибка! Закладка не определена.
3.2. Діагностика форм та методів співпраці соціального педагога ЗНЗ із сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості	Ошибка! Закладка не определена.
3.3. Програма співпраці школи та сім'ї в сфері розвитку громадянськості старшокласників.....	Ошибка! Закладка не определена.
Висновки до розділу 3	Ошибка! Закладка не определена.
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	6
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	11
ДОДАТКИ.....	Ошибка! Закладка не определена.

Вступ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі соціально-економічного та культурного розвитку незалежної України перед державою постають нові проблеми необхідності підвищення рівня вихованості громадянського суспільства, зокрема, пріоритетного значення набуває розвиток громадянськості учнів у навчально-виховній роботі.

Нинішній етап розвитку українського суспільства висуває на перший план розвиток громадянськості як потужне знаряддя політичної соціалізації, інтегрування особистості в політичну систему на фундаментальних засадах рівності, взаємної відповідальності й почуття власної гідності. Досліджувана проблема є дуже важливою, оскільки саме школа покликана виховувати свідомого громадянина, патріота своєї держави, який чітко усвідомлює свої права та обов'язки. Реалізація цих вимог знайшла відображення у наступних документах: Закон України «Про виховання дітей та молоді», Державна програма «Освіта» (Україна XXI століття), «Національна доктрина розвитку освіти», Закон України «про освіту», «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепція громадянської освіти в школах України», «Концепція позашкільної освіти та виховання». У національній доктрині розвитку освіти зазначається, що держава покладає на школу такі завдання, як «виховання свідомого громадянина, патріота, формування у молоді потреби та уміння жити у громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетично, трудової, екологічної культури тощо».

Однак, лише вплив школи на процес формування громадянськості учнів не має високої ефективності, якщо не підтримується з боку сім'ї. Вплив сім'ї в досліджуваній проблемі важко недооцінити, оскільки у значній частини молоді спостерігаються прояви апатичного ставлення до суспільно-політичних процесів, пасивної громадянської позиції, пов'язаної зі зростанням злочинності, нехтуванням загальнолюдськими моральними цінностями, неприйняттям духовних ідеалів, що свідчить про необхідність

посилення уваги до розвитку громадянськості учнівської молоді, ключовим періодом для формування якої є старша школа.

Проблему формування громадянськості у різних аспектах одним з перших досліджував В. О. Сухомлинський. Також цій тематиці присвячені науково-педагогічні дослідження І. Беха, Н. Бібік, О. Кононенко, В. Кременя, Л. Крицької, В. Оржехівської, О. Сухомлинської, К. Чорної, М. Шиманського та ін.. Однак, проблематика соціально-педагогічного змісту взаємодії школи та сім'ї в сфері формування громадянськості старшокласників залишається малодослідженою. Саме тому темою нашого дослідження було обрано: «Взаємодія соціального педагога ЗНЗ з сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості».

Мета дослідження – на підставі торетичного аналізу проблеми дослідження обґрунтувати програму взаємодії соціального педагога з сім'ями для формування громадянськості старшокласників в умовах ЗНЗ.

Завдання дослідження:

1. Охарактеризувати сутність та особливості соціально-педагогічної діяльності з старшокласниками та їх сім'ями в умовах ЗНЗ в сфері розвитку їх громадянськості.
2. З'ясувати та експериментально перевірити ефективність форм та методів співпраці соціального педагога ЗНЗ із сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості.
3. Розробити програму співпраці школи та сім'ї в сфері розвитку громадянськості старшокласників.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічна діяльність в умовах ЗНЗ.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи взаємодії школи та сім'ї з розвитку громадянськості старшокласників.

Гіпотеза дослідження – ефективність співпраці соціального педагога ЗНЗ з сім'ями старшокласників щодо формування їх громадянськості залежить зокрема від рівня громадянськості батьків та соціальних педагогів

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань дослідження ми використали аналіз наукових джерел, анкетування, тестування, статистичні методи кількісної та якісної обробки отриманих результатів.

Експериментальна база дослідження: дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Коростишівського НВК «Загальноосвітня школа» ліцей інформаційних технологій ім. Л. Х. Дарбіняна. В експерименті брали участь 20 старшокласників, 20 їхніх батьків та 2 соціальних педагоги цього закладу.

Теоретичне значення дослідження: узагальнено та проаналізовано сутність соціально-педагогічної діяльності з формування громадянськості старшокласників.

Практичне значення дослідження: розроблено й обґрунтовано програму співпраці школи та сім'ї в сфері розвитку громадянськості старшокласників.

Апробація роботи: Розвиток громадянськості старшокласників у взаємодії соціального педагога з їх сім'ями // Актуальні проблеми соціальної сфери : [збірник наукових робіт викладачів і студентів / за заг. ред. Н.П. Павлик]. – Житомир : Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2015. – Вип. 4. – С. 83 – 85.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (85 найменувань). Робота викладена на 96 сторінках друкованого тексту та 40 сторінках додатків.

Загальні висновки

1. Охарактеризувавши сутність та особливості соціально-педагогічної діяльності з старшокласниками та їх сім'ями в умовах ЗНЗ в сфері розвитку їх громадянськості, ми прийшли до таких висновків.

Соціально-педагогічна діяльність як професія сформувалась відносно недавно та є системою надання комплексу різноманітних соціальних послуг, що дозволяють клієнту (в першу чергу дитині) подолати складні життєві ситуації, організувати соціально-сприятливе середовище та сприяти повноцінному формуванню особистості клієнта. Соціально-педагогічна діяльність з старшокласниками повинна включати в себе більшість методів та форм роботи характерних для інших категорій клієнтів, однак слід враховувати індивідуальні вікові та психологічні особливості цієї клієнтської групи та специфіку соціальної ситуації розвитку. Серед напрямків роботи з старшокласниками нами було охарактеризовано найбільш пріоритетні, на нашу думку, а саме профорієнтаційну, профілактичну, дозвілєву роботу та роботу з молодіжними субкультурами та неформальними об'єднаннями.

Ранній юнацький вік має вирішальне значення в розвитку особистості, накладаючи відбиток на подальший життєвий шлях. Ранній юнацький вік характеризується тим, що в цьому віці: відбувається становлення світогляду; формуються ціннісні орієнтації та визначаються ідеали на основі пізнання світу, яким слідує старшокласник; складається система взаємовідносин з людьми; починає накопичуватися досвід поведінки в різних сферах життєдіяльності; відбувається розвиток таких якостей, як громадянськість, активна життєва позиція; зростає свідоме відношення до праці та навчання; намічається тенденція самовдосконалення та самовиховання; розвивається інтерес до проблем соціальної дійсності, що осмислюються критично.

Громадянськість – це світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням та поважанням прав людини,

чеснот громадянського суспільства, готовністю та вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою. Соціально-педагогічний зміст громадянськості реалізується через безпосередній вплив рівня її сформованості на показники соціальної компетентності індивіда, тобто на процес і результат його соціалізації.

Тільки у результаті спільної діяльності школи та сім'ї (як ключових факторів соціального становлення особистості) у сфері розвитку громадянськості старшокласників можливо досягнути позитивного результату, а саме сформованої у дітей загальноприйнятої у суспільстві системи цінностей та норм громадянської поведінки. Однак, найбільш ефективним виховний вплив в сфері формування громадянськості старшокласників буде тоді, коли ключові показники їх громадянськості інтеріоризуються із простого сприйняття загальноприйнятих соціальних норм та розуміння себе як громадянина певної держави до готовності займати активну громадянську позицію, ініціювати та захищати позитивні суспільні зміни.

2. З'ясувавши та експериментально перевіривши ефективність форм та методів співпраці соціального педагога ЗНЗ із сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості, ми прийшли до наступних висновків.

Дослідження форм та методів співпраці соціального педагога ЗНЗ із сім'ями старшокласників щодо розвитку їх громадянськості проводилось на базі Коростишівського НВК «Загальноосвітня школа» ліцей інформаційних технологій ім. Л. Х. Дарбіняна. Вибіркова сукупність дослідження склала 42 особи з числа 20 учнів 10 класу, 20 їхніх батьків та 2 соціальних педагогів цього закладу. Для забезпечення валідності дослідження нами було проведено додатково глибинне інтерв'ювання 7 соціальних педагогів з 5 загальноосвітніх навчальних закладів міста Коростишева та вивчено рівень громадянської культури старшокласників, батьків, соціальних педагогів за

допомогою адаптованої до вітчизняних умов анкети «Оцінка рівня громадянської культури» Є. Романової.

За результатами емпіричного дослідження ми прийшли до висновків, що показник громадянськості старшокласників кількісно є середнім між рівнем громадянськості батьків та соціальних педагогів, що підтверджує теорію про взаємопов'язаність впливу школи та сім'ї у формуванні громадянськості старшокласників. Якісні ж характеристики відповідей респондентів показують тенденцію до високої оцінки рівня теоретичних знань в сфері громадянськості, проте показують низький рівень готовності до активної практичної складової цього явища через захист власних громадянських прав і свобод. Схожу оцінку громадянськості дають і соціальні педагоги. Хоча єдиного трактування у їхньому розумінні громадянськості та громадянської культури немає, проте їх погляди можна об'єднати у два підходи: індивідуально-особистісний та нормативно-поведінковий. Рівень громадянськості старшокласників фахівці оцінюють достатнім або високим, проте їх знання вважають базовими, а можливість захистити свої права і свободи сумнівною, наполягаючи на необхідності додаткової громадянської просвіти.

3. Розробивши програму співпраці школи та сім'ї в сфері розвитку громадянськості старшокласників, ми прийшли до ряду висновків та узагальнень.

Орієнтуючись на результати емпіричного дослідження, нами було розроблено програму співпраці школи та сім'ї в сфері розвитку громадянськості старшокласників. Мета програми: розвиток громадянськості педагогів та батьків як передумова формування громадянськості школярів. Основні заходи програми:

- проведення семінарів, дискусій, лекцій з питань підвищення рівня громадянської культури педагогів та батьків;

- проведення тренінгу для соціальних педагогів та вчителів з підготовки до роботи по розвитку громадянськості старшокласників «Громадянська ідентичність особистості»;
- проведення круглого столу з проблеми «Формування громадянськості дитини – завдання для спільної роботи школи та сім'ї»;
- дослідження рівня громадянської культури педагогів та батьків;
- організація різних видових дискусій та обговорень з використанням інтерактивних технологій;
- проведення ділових ігор, складання проектів в рамках особистісно-діяльнісного підходу.

Відповідно до кожного компоненту, програму необхідно реалізовувати поетапно.

I. Когнітивний – етап усвідомлення (зупинка і фіксація) реалій особистісного та професійного становлення, отримання інформації з подальшим обговоренням.

II. Мотиваційно-ціннісний етап (формування ціннісних установок, умінь брати на себе відповідальність, робити усвідомлений вибір). Як приклад множинності підходів і конструкцій, які можуть бути використані на мотиваційно-ціннісному етапі, і відправної точки для власної фантазії педагогів та батьків наведемо оригінальний варіант колективної роботи «Мінімум-максимум» з продуманою процедурою об'єднань і переміщень, розроблений німецьким психологом Клаусом Фопель.

III. Емоційно-оцінний етап – усвідомлення впливу власної поведінки на оточуючих і переоцінка своїх реакцій. Емоційність в будь-якому вигляді діяльності передбачає адекватність, відповідність. На цьому етапі особливу увагу слід приділити технологіям формування критичного мислення. До них відносяться різні види дискусій, дебати, диспути.

IV. Поведінковий етап – апробація способів здійснення соціально-перетворюючої діяльності, реалізація громадянської життєвої позиції в діяльності (закріплення в поведінці і підтримку досягнутого рівня). Спільна

діяльність батьків та педагогів з розвитку громадянськості старшокласників. Яскравим прикладом подібної діяльності може стати спільний проект батьків, дітей та педагогів на будь-яку соціально значущу тематику.

На нашу думку, дана програма дозволить реалізувати потенціал батьків та педагогів у розвитку громадянськості старшокласників через цілеспрямовану комплексну їх підготовку до даної спільної роботи та підвищення їх власного рівня громадянської культури.

Список використаних джерел:

1. Авдеев А. Н. Теоретические основы гражданского образования / А. Н. Авдеев. – Уфа: Изд-во БИРО, 2002. – 40 с.
2. Аграновская Е. В. Личность и гражданская культура // Государство и право. – 1981. – № 12 – С.136 – 138.
3. Алещенко В. І. Громадянське виховання у механізмі формування правової свідомості : навч.-метод. посіб. / В. І. Алещенко. – К. : НАОУ, 2008. – 224 с.
4. Алмонд Г. А. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, Г.С. Верба // Политические исследования. – 1992. – №4. – С. 122 – 134.
5. Ашпонец М. Я. Проблемы формирования национальной свідомості / М. Я. Ашпонец // Рідна школа. – 1991. – №2. – С. 5 – 9.
6. Балдинюк О. Д. Работа социального педагога с детьми та молодіжними організаціями / О. Д. Балдинюк. – К. : Науковий світ, 2007. – 95 с.
7. Біліченко О. С. Стратегічні напрями формування державної молодіжної політики / О. С. Біліченко // Агросвіт. – 2012. – №12. – С. 53-57.
8. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 310 с.
9. Богданова І. М. Соціальна педагогіка / І. М. Богданова. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
10. Василенко И. В. Гражданское воспитание студентов и школьников средствами самоуправления (зарубежный опыт): науч.-метод. пособие / И. В. Василенко. – Донецк : АРТ-ПРЕСС, 2007. – 192 с.
11. Ваторопин А. С. Политические ориентации студенчества / А. С. Ваторпин // Социс. – 2000. – №6. – С. 17.

12. Веденеев Ю. А. Политическая демократия и электорально-правовая культура граждан / Ю. А. Веденеев // Государство и право. – 1997. – №2. – С. 33 – 35.
13. Верба С. Г. Гражданская культура и стабильность демократии / С. Г. Верба // Социально-гуманитарное и политологическое образование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>. – Назва з екрану.
14. Винник В. А. Гражданское общество : ценностные ориентиры и нравственный выбор / В. А. Винник, В. А. Пономарчук // Философские исследования. – 2003. – №2. – С.21 – 142.
15. Власова Т. И. К проблеме формирования гражданской культуры школьников в условиях традиционных институтов социализации/ Т.И. Власова // Наука и образование. – Ростов-на-Дону : РГПУ. – 2003. – №2. – С.26 – 30.
16. Галагузова М. А. Социальная педагогика: курс лекций / М. А. Галагузова. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
17. Геєць В. М. Державність України : На шляху до громадянського суспільства / В. М. Геєць // Віче. – 1995. – № 5. – С. 17 – 18.
18. Головатый Н. Ф. Социология молодежи / Н. Ф. Головатый – К. : Академія, 1999. – 264 с.
19. Головченко В. В. Ефективність громадянського виховання. Поняття, критерії, методика вимірювання / В. В. Головченко. – К. : Радянська школа, 1985. – 140 с.
20. Гражданское образование: содержание и методы обучения / Под.ред. С. Шехтера. – М. : Межрегиональная ассоциация за гражданское образование, 1997. – 238 с.
21. Довгань О. О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці / О. О. Довгаль // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С.144 – 151.

22. Дубровина И. В. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1987. – 192 с.
23. Дубровина И. В. Формирование личности старшеклассника / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1989. – 168 с.
24. Завалевський Ю. І. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти / Ю. І. Завалевський, Ю. А. Прокопович, В. В. Сагарда. – Чернівці: «Букрек», 2004. – 47 с.
25. Завьялова М. С. Из опыта работы по формированию правовой культуры учащихся / М. С.Завьялова. – Красноярск: КГУ, 2006. – 110 с.
26. Загрева В. Я. Громадянська культура старшокласників загальноосвітніх шкіл та інтернатів / В. Я. Загрева // Проблеми педагогічних технологій: Збірник наукових праць. – Луцьк : ВАКО, 2002. – № 3. – С. 196 – 202.
27. Загрева В. Я. Психолого-педагогічні умови формування громадянської культури особистості / В. Я. Загрева // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. – С. 88 – 92.
28. Зимняя И. А. Педагогическая психология : Учебник для вузов / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2002. – 384 с.
29. Иванов Д.А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие / Д. А. Иванов, К. Г. Митрофанов, О. В. Соколова. – М. : АПК и ПРО, 2003. – 101 с.
30. Каган М. С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы / М. С. Каган // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – №6. – С. 16 – 29.
31. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навчально-методичний посібник / А. Й. Капська – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.

32. Кейзеров Н. М. О соотношении гражданской и политической культур / Н. М. Кейзеров // Социально-политические науки. – 1991. – №7. – С.23 – 37.
33. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: Методологические проблемы / Н. М. Кейзеров. – М. : Наука, 1983. – 280 с.
34. Князев А. М. Гражданственность как объект воспитания / А. М. Князев // Молодежь и общество. – 2006. – №1. – С. 62 – 68.
35. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка/соціальна робота: Навчальний посібник / Л. Г. Коваль. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
36. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.Н. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
37. Красносільська А. О. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? / А. О. Красносільська, М. В. Лациба. – К. : Агентство «Україна», 2011. – 132 с.
38. Крижанівський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми / А. Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – № 11. – С. 34 – 38.
39. Кузнецова Л. В. Методика и опыт работы социального педагога / Л. В. Кузнецова. – М. : Пеленг, 2005. – 329 с.
40. Лапаєва В. В. Социология права в системе обществоведения / В. В. Лапаєва // Государство и право. – 2000. – № 4. – С. 81 – 87.
41. Лукина А. К. Социальная педагогика как педагогика среды / А. К. Лукина. – Красноярск : КГУ, 2004. – 226 с.
42. Мальковская Т. Н. Социальная активность старшеклассников / Т. Н. Мальковская. – М. : Педагогика, 1988. – 145 с.
43. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2005. – 269 с.
44. Матюшкин А. Б. Рабочая книга социального педагога / А. Б. Матюшкин, Е. А. Романова. – М. : ТЦ Сфера, 2002. – 144 с.

45. Мацько М. А. Формуванню правосвідомості й правової культури громадян суверенної України – більше уваги / М. А. Мацько // Державність. – 1994. – № 1 – 2. – С. 68 – 69.
46. Мельвиль А. Ю. Ростки новой гражданской культуры / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 1991. – №2. – С.23 – 37.
47. Михайлов А. А. Формирование гражданской культуры: зарубежный опыт, проблемы развития / А. А. Михайлов. – М.: Пропилеи, 1999. – 210 с.
48. Молодцова И. В. Педагогические условия становления гражданской позиции старшего подростка / И. В. Молодцова, Г. С. Саволайнен. – М. : Академпроект, 2007. – №1. – 260 с.
49. Никитин А. Ф. Формирование правовой культуры у школьников / А. Ф. Никитин. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.
50. Обухов В. М. Гражданское воспитание и социальный опыт школьников / В. М. Обухов. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.
51. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 480 с.
52. Овчинников Г. А. Гражданское образование взрослых в современном обществе / Г. А. Овчинников. – СПб. : Питер, 2003. – 135 с.
53. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник / С. С. Пальчевський – К. : Кондор, 2005. – 560 с.
54. Пачковський Ю. Ф. Проблеми молоді: соціолого-психологічні аспекти вивчення та діагностики / Ю. Ф. Пачковський // Збірник науково – методичних матеріалів для роботи з дітьми, що зазнали насильства. – Львів: ВНТЛ, 1999 – 68 с.
55. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : Монографія / За ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Полісся, 2003. – 192 с.
56. Подзолков В. Г. Формирование правосознания старшеклассников в процессе обучения / В. Г. Подзолков. – М. : Академпроект, 1997. – 160 с.

57. Подольская Е. А. Ценностные ориентации и проблема активности личности / Е. А. Подольская. – Х. : Основа, 1991. – 162 с.
58. Пул Р. Человек и гражданское общество в истории социальной мысли / Р. Пул // Социологические исследования. – 1991. – №9. – С.53 – 64.
59. Резник Ю. М. Гражданское общество как объект социологического познания / Ю. М. Резник // Вестник Московского университета. Серия 18. – 1998. – № 2. – С. 30 – 46.
60. Савотина Н. А. Гражданское воспитание: традиции и современные требования / Н. А. Савотина // Педагогика. – 2002. – №4. – С. 39 – 45.
61. Сальников В. П. Гражданская культура: проблемы формирования гражданского общества и правового государства / В. П. Сальников. – М. : Человек и закон, 1998. – 212 с.
62. Сальников В. П. Правовая культура / В. П. Сальников // Актуальные проблемы теории права. – 1995. – № 4. – С. 23 – 24.
63. Степанов Е. Н. Личностно-ориентированный подход в работе педагога: разработка и использование / Е. Н. Степанов – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 128 с.
64. Суворова Н. Г. Формирование правовых ориентаций старшеклассников в процессе обучения / Н. Г. Суворова. – М. : Академия, 1998. – 210 с.
65. Тарас А. Е. Правовое воспитание старшеклассников. Книга для чтения / А. Е. Тарас. – М. : Народное образование, 1988. – 72 с.
66. Тихомиров Д. Е. Правовое самовоспитание молодежи / Д. Е. Тихомиров. – К. : Радянська школа, 1991. – 175 с.
67. Тищенко В. В. Теоретические проблемы правового воспитания / В. В. Тищенко. – М. : Педагогика, 1982. – 134 с.
68. Третях С. І. Правове забезпечення громадянської культури населення як умова створення основ громадянського суспільства / С. І. Третях // Право України. – 2005. – № 4. – С. 26 – 30.
69. Тюляева Т. И. Гражданское образование в российской школе / Т. И. Тюляева. – М. : ООО «Издательство Астрель», 2003. – 605 с.

70. Филонова Г. Н. Формирование личности: проблемы комплексного подхода в процессе воспитания школьника / Г. Н. Филонова. – М. : Академия, 2003. – 382 с.
71. Фрумин И. Д. Гражданское образование: спорные моменты и возможные тенденции / И. Д. Фрумин // Директор школы. – 1997. – №5. – С. 74 – 75.
72. Хоружая А. А. Воспитание у старшеклассников гражданской позиции / А. А. Хоружая. – М. : Воспитание, 1990. – 190 с.
73. Черниловский З. М. Гражданское общество : опыт исследования / З. М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – №8. – С.34 – 43.
74. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України / К. Чорна // Освіта України. – 2000. – 20 грудня. – С. 5.
75. Чорна К. І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників / К. І. Чорна // Педагогіка і психологія. – 1994. – №1. – С. 125 – 132.
76. Шапиро И. Демократия и гражданское общество / И. Шапиро // Полис. – 1992. – №4. – С.15 – 27.
77. Шингерей Т. А. Осознание старшеклассниками гражданских прав и обязанностей как условие правового формирования личности / Т. А. Шингерей. – М. : Воспитание, 1980. – 105 с.
78. Элиасберг Н. И. Гражданское образование в современной школе / Н. И. Элиасберг // Методист. – 2002. – №3. – С. 47 – 48.
79. Якименко В. І. Сучасна молодіжна політика і соціальна робота в Україні / В. І. Якименко. – К. : С.К.Д., 2001. – 68 с.
80. Almond G. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations G. A. Almond. – Sidney : Verba. – 1989. – P.1-5 [Електронний ресурс] – Режим доступа: [http://ww2.odu.edu/al/jchen/Comparative%20Politics%20\(Graduate\)/Review%20Essays/Week%207/Anna%20Rulska.pdf](http://ww2.odu.edu/al/jchen/Comparative%20Politics%20(Graduate)/Review%20Essays/Week%207/Anna%20Rulska.pdf). – Назва з екрана.

81. Boyte H. Against the current: Developing the civic agency of students / H. Boyte. – Change: the magazine of higher learning, 2008. – 187 p. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.3200/CHNG.40.3.8-15#.VT3dENLtnBE>. – Назва з екрана.
82. Dahlgren P. Media, citizenship and civic culture / P. Dahlgren. – Mass media and society, 2000. – 66 p. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13621025.2013.865903>. – Назва з екрана.
83. Reginald J. Center for civic education / J. Reginald. – The University of North Carolina Press: Chapell Hill, 1994. – 187 p. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.civiced.org/index.php?page=content_types. – Назва з екрана.
84. Sarat A. Special Issue: Law Firms, Legal Culture, and Legal Practice / A. Sarat. – Bingley : Emerald group publishing, 2010. – 238 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.virginia.edu/sociology/publications/faculty%20articles/Gorman-Articles/Racial&EthnicMinorityLawFirms.pdf>. – Назва з екрану.
85. Shils E. The Virtue of Civility: Sel. Essays on liberalism, tradition, a civil society. – Indianapolis : By Crosby S. Liberty Fund, 1997. – 395 p.